

Horuczi László

A DETERMINIZMUS ÉS A SZABADSÁG NÉHÁNY PROBLÉMÁJA LENIN: MATERIALIZMUS ÉS EMPIRIOKRITICIZMUS C. MŰVÉBEN

1. Bevezetés

A determinizmus és a szabadság problémája, külön-külön, de együtt is a XX. századi filozófia egyik központi kérdésévé vált. A determinizmus kitüntetett módon vetődött fel a természettudományokban — mindenekelőtt a fizikában —, de nem kerülhette ki a felvetődő kérdéseket a társadalomfilozófia és a szociológia sem. A szabadság értelmezése pedig a filozófiai értelmezésen túl, szinte minden társadalomtudományra kiterjedt és minden társadalomtudomány valamilyen módon foglalkozik a szabadság problémájával — kitüntetett módon pl. a jog, a politológia, az etika, a teológia stb. A determinizmus és a szabadság nem véletlenül került előtérbe a XX. századi filozófiában, ugyanis ezek a kérdések kardinális jellegűek mind a filozófia alapkérdését illetően, mind pedig az ember és valóság viszonyát illetően. A determinizmus olyan értelemben kapcsolódik a filozófia alapkérdéséhez, hogy azon túl; mi az elsődlegesen létező az anyag (lét), vagy a szellem (tudat), az is meghatározó kérdés, hogy a világ jelenségei, változásai hogyan zajlanak le, a végbement eseményeket magának az anyagi világnak a belső törvényszerűségei szabják-e meg, vagy valaki, illetve valami más az anyagi világon kívüli tényező az oka, az előidézője a változásoknak, a folyamatok végbemenetelének? Mindenféle materializmus tételezi a világ öndetermináltságának az elvét, azt a tényt, hogy az anyag csakis a saját belső meghatározottsága alapján változik és a változásoknak nincs semmilyen más külső mozgatója, ugyanis ha az anyag nem saját magától mozog, változik, akkor beugrik szükségszerűen az anyagon kívüli mozgató, és ez már egyértelműen idealizmushoz vezet.

A szabadság értelmezése szoros szálakkal kapcsolódik a determinizmus értelmezéséhez. A szabadság lehetőségének, fokának a megválaszolása tételezi a determinizmus tényét. Ugyanis szabadság, amely mindenekelőtt abban jut kifejezésre, hogy mit tehet az ember a természettel, társadalommal szemben, milyen mértékben uralkodhat felettük, milyen mértékben kiszolgáltatott velük szemben? — csak abban az esetben képzelhető el, ha a világ eseményei meghatározott módon (determináltan) mennek végbe, nem pedig akárhogy, kaotikusan (indetermináltan). A meghatározott módon való végbemenetel teszi lehetővé az események kiszámíthatóságát, helyes felismerését, és ezáltal adódik lehetőség az emberi beavatkozásra, de szigorúan csak a determináltság elvére alapozva.

Lenin *Materializmus és empiriokriticismus* c. művében a determinizmus és szabadság értelmezése már szerepelnek, sőt a leglényegesebb tartalmi jegyek felvázolása is megtörténik. A részletesebb bemutatás előtt néhány általános jellegzetességet kívánunk kiemelni. A determinizmussal kapcsolatban látni kell, hogy Lenin ezt a terminológiát direkt módon, pozitív tételes kifejtésben keveset használja, sokkal inkább indirekt módon a determinizmus különböző formáinak mint törvényszerűség, szükségszerűség és okság tartalmi elemzésével foglalkozik. A szabadság értelmezése már sokkal direkter módon szerepel pozitív kifejtésben is. Továbbá Lenin más írásaiban

is foglalkozik ezekkel a kategóriákkal, és azokat a tartalmi jegyeket, amelyeket az empiriokriticizmusban nem fejt ki, más munkáiban érinti. Azonban a terjedelmi keretek szűkössége miatt adott helyen mi elsősorban az empiriokriticizmusra koncentrálunk.

2. A determinizmus lenini értelmezése

A determinizmus legáltalánosabb értelmezése mint ontológiai kategória, mint az egységes világnézeti alap elfogadásának a szükséglete nyer megfogalmazást Ernst Mach alábbi bírálatában, amikor Lenin a determinizmust mint a filozófia számára fontos követelményt említi: „...a filozófusnak olyan egységes egészbe öntött világszemléletről kell gondoskodnia, amely a determinizmuson alapul és felöleli az elméletet is, a gyakorlatot is.”¹ Az adott idézetben tehát a determinizmus alap a megfelelő szemléletmódhoz, de ontológiai kategóriaként is szerepel, végsősoron a valóság sajátossága, vagy másképpen megfogalmazva a valóság ontológiai jellemzője, amely helyes alapot szolgáltat az ember számára mind a gyakorlat, mind az elmélet síkján. A determinizmus ontológiai vonatkozásainak részletesebb kifejtését Lenin más kategóriákhoz kapcsolja. Adott helyen igen lényegesek Lenin további megjegyzései, amelyek a fentebb idézett rész előtt hangzottak el:

„Itt van például egy ilyen népbutítónak Ernst Machnak a bécsi egyetem nyilvános legrendesebb filozófiaprofesszorának az okoskodása: »sem a 'determinizmus' sem az 'indeterminizmus' álláspontjának helyessége nem bizonyítható. Csak egy tökéletes vagy egy bizonyíthatóan lehetetlen tudomány tudna dönteni itt. Itt ugyanis olyan előfeltételről van szó, amelyeket mi viszünk be (man heranbringt) a dolgok vizsgálatába, aszerint, hogy kisebb vagy nagyobb szubjektív fontosságot (subjektives Gewicht) tulajdonítunk a kutatás eddigi sikereinek vagy kudarcainak. De kutatás közben minden gondolkodó elméletileg szükségszerűen determinista» („Megismerés és tévedés”. 2. német kiad., 282—283. old.) Hát nem obskurantizmus az, amikor a tiszta elméletet ilyen kínos gonddal elválasztják a gyakorlattól? Amikor a determinizmust a »kutatás« területére korlátozzák, még az erkölcs, a társadalmi tevékenység terén és — a »kutatást« kivéve — minden más területen a »szubjektív« értékelésre bízzák a kérdés eldöntését?”²

Lenin azért kel ki nagyon élesen Mach ellen, mert Mach kétségbe vonja a determinizmus bizonyíthatóságát, ezáltal megkérdőjelezi annak létét, objektivitását, végsősoron a valóságot szubjektivizálja. Itt még Lenin direkt formában nem fogalmazza meg a materializmus és a determinizmus elengedhetetlen összetartozásának a tételét, de látenszen már az elmondottak mégis magukban foglalják ezt az összefüggést is. A machi idézetben a kantianus beütés vitán felüli, hisz a determinizmus nem a dolgok sajátossága, hanem az ember viszi bele a dolgok vizsgálatába. Azonban a természettudós nem tud megenni a determinizmus elve nélkül, ugyanis ha a dolgok, jelenségek nem determináltak, akkor a valóságban minden lehetséges, tehát semmi sem kiszámítható, semmi sem megismerhető, és ezen az alapon nincs értelme a tudásnak, a megismerésnek, a természetkutatás fikciává válik. Lenin az előzőekben idézett rész után utal arra, hogy a természettudós ösztönösen determinista, és ezzel együtt ösztönösen materialista ha a természetről van szó, de a társadalomban és a társadalmi gyakorlatban osztályérdekek miatt feladja a determinizmusát és ezzel együtt materializmusát is. Lenin idézve tovább Machot, így ír: „...”, „...Így tehát annak is, aki a el-

¹ Lenin Összes Művei, 18. kötet, 176. old. Kossuth, 1964.

² Uo.

méletben szélsőséges determinista álláspontot képvisel, a gyakorlatban feltétlen indeterministának kell maradnia...” (283) No végre! testvériesen megosztottak: az elmélet a professzoroké, a gyakorlat a teológusoké! Vagy: az elméletben — objektivizmus (azaz „szégyenlős” materializmus), — a gyakorlatban — „szubjektív szociológiai módszer”.³ Mivel nem a Mach bíráló elemzése a feladatunk, nem térünk ki ennek a bemutatására — vállalva annak a kockázatát, hogy a lenini bírálatot adott helyen túlságosan leegyszerűsítve értelmezzük — hanem arra törekszünk, hogy az idézetekkel a lenini determinizmus felfogásáról adjunk képet és a fenti idézet ebben az összefüggésben azért jelentős, mert a determinizmus itt úgy szerepel, mint a materializmus szükségszerű velejárója — (aki elismeri már ösztönösen materialista és a materializmusból is következik a determinizmus) —, továbbá ismeretelméleti vonatkozásban, a megismerés csak a determinizmus alapján lehetséges, az indeterminizmus agnoszticizmushoz vezet. Lenin tehát a determinizmust úgy kezeli, amely mind ontológiai, mind gnoszeológiai szempontból alapkategória és amely a filozófia alapkérdéseinek az eldöntésében is fontos szerepet játszik, a filozófia alapkérdését igazán következetes materialista módon értelmezni csak a determinizmus tételezése alapján lehetséges. Tovább menve Lenin arra is felhívja a figyelmet, hogy a determinizmus szorosan kapcsolódik a *filozófiai pártosság problémájához* is. A materializmus és empiriokriticizmus egyik nagy érdeme, hogy kimutatta a filozófia pártosságának főbb jellemzőit, az adott munkában Lenin több helyen és több vonatkozásban jellemzi a pártosságot, amely szorosan kötődik a filozófia alapkérdéséhez; materializmushoz, ill. idealizmushoz, ezzel együtt a determinizmushoz is. A determinizmusban a pártosság mintegy szükségszerűen benne van. Ugyanis a társadalom felett csak akkor uralkodhatunk, akkor irányíthatjuk a társadalmat, ha ismerjük objektív törvényszerűségeit, tehát a társadalomban nem fatalisztikus szükségszerűséggel mennek végbe az események, az uralkodó osztály hatalma és a fennálló társadalmi rendszer nem végzetlenül van az ember fölé rendelve. De az uralkodó osztály számára kedvezőbb egy olyan álláspont, hogy minden ami van, végzetlenül kiismerhetetlenül és megváltoztathatatlanul van. Ettől az állásponttól nincs messze a vallásos felfogás sem, amely szerint minden Istentől van, de ugyanolyan kiszámíthatatlanul és megváltoztathatatlanul. Az osztály szempont, az uralkodó osztály érdeke ily módon nem független a determinizmus tényétől, és a pártosság itt elkerülhetetlen, és ami a marxizmus egész gondolatanyagából következik: a pártosságot tudatossá kell tenni. Determinizmus és pártosság; egy olyan további vonatkozásban is kapcsolódnak egymáshoz, hogy a szocializmus létrejöttének történelmi szükségszerűsége, csak egy determinista társadalomfelfogás alapján lehetséges, amely azt mondja ki, hogy a társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségéből (determináltságból) következik be szükségszerűen a szocializmus. Lenin munkásságában tehát: materializmus, determinizmus, pártosság egységbe ötvöződnek össze, és ezáltal lehetővé válik mind a természet, mind a társadalom törvényeinek tudományos tanulmányozása, de lehetővé válik a szabadság helyes értelmezése is, amely mintegy tételezi a materializmus determinizmus, pártosság együvé tartozását, kölcsönös feltételezettséget. Az előzőekben a determinizmus lenini értelmezésének néhány általános vonásáról volt szó, mégpedig arra az esetre koncentrálva, amikor Lenin maga is használja a determinizmus kategóriáját, és azt is láttuk, hogy elsősorban Mach bírálatával kapcsolatos a kategória használata, és az egész munkában a determinizmus szót Lenin nagyon keveset említi meg. Sokkal több szó esik a determinizmus tartalmi jegyeiről és különböző formáiról. Az alábbiakban a determinizmus ilyen jellegű vonatkozásáról mutatunk be néhányat. A deter-

³ Id. mű. 176. old.

minizmus legtöbbször mint törvényszerűség, illetve szükségszerűség szerepel, de az okság kategóriája is a determinizmus egyik megnyilvánulási formája. Ez jut ki-fejezésre Lenin híres tíz kérdésében, amelyet a machizmussal kapcsolatban tett fel és amely művének egyik indító részeként szerepel:

"7. Elismeri-e az előadó, hogy az okság, a szükségszerűség a törvény stb. eszméje a természet a valóságos világ törvényeinek az emberi fejben való visszatükröződése?"⁴ Adott helyen tehát az említett kategóriák Leninnél együtt szerepelnek és ismételten kihangsúlyozza objektivitásukat, a valóságos világhoz való tartozásukat. A Materializmus és Empirikriticismusban egy külön rész("3. Okság és szükségszerűség a természetben"⁵) foglalkozik: értelmezésükkel Lenin is több figyelemre méltó megállapítást tesz. Így az első mondatokban írja: „Az okság kérdésének különösen nagy jelentősége van egyik-másik legújabb „izmus”” filozófiai vonalának meghatározásában ezért kissé részletesebben kell foglalkoznunk vele.”⁶ Majd a későbbiekben több jellemzőre is felhívja a figyelmet, idézve materialista szerzőket. Feuerbach nézeteivel kapcsolatban fejti ki: „Feuerbach tehát elismeri a természetben uralkodó objektív törvényszerűséget, az objektív okságot, melyet a rendről, a törvényről stb. alkotott emberi képzetek csak megközelítő hűséggel tükröznek vissza. Feuerbachnál a természet objektív törvényszerűségének elismerése elválaszthatatlanul összefügg a tudatunkban tükröződő külső világ, tárgyak, testek, dolgok objektív valóságának elismerésével. Feuerbach nézetei következetesen materialista nézetek. És az okság kérdésében vallott minden más nézetet, jobban mondva minden más filozófiai irányvonalat, a természetben uralkodó objektív törvényszerűség, okság, szükségszerűség tagadását joggal sorolja Feuerbach a fideizmus irányához. Mert valóban világos, hogy ha az okság kérdésében szubjektivista álláspontra helyezkedünk, ha a természet rendjét és szükségszerűségét nem a külső objektív világból, hanem a tudatból, az értelemről, a logikából stb. vezetjük le, akkor az emberi értelmet elszakítjuk a természettől, az előbbi szembeállítjuk az utóbbival, sőt a természetet az értelem *részévé* nyilvánítjuk, ahelyett, hogy az értelmet tekintenők a természet részecskéjének. Az okság kérdésében elfoglalt szubjektivista álláspont filozófiai idealizmus (melynek válfajai közé tartozik mind Hume, mind Kant okság-elmélete) azaz többé-kevésbé tompított, felhígított fideizmus. Ha elismerjük, hogy a természetben objektív törvényszerűség uralkodik, s hogy a természet objektív törvényszerűsége megközelítő hűséggel visszatükröződik az ember fejében, akkor ez materializmus.”⁷

Az érintett kategóriák tehát összetartoznak, a valóságnak ugyanazt a vonatkozását fejezik ki — (determináltságát) —, továbbá Lenin többször is kihangsúlyozza a materializmus és determinizmus — illetve adott helyen főbb formáinak; törvényszerűség, okság, szükségszerűség — elszakíthatatlan egységét. Ez kerül kihangsúlyozásra Engels nézeteivel kapcsolatban is, amikor Lenin a következőket mondja: „De aki csak némi figyelemmel olvasta filozófiai műveit, annak tudnia kell, hogy Engels egy pillanatig sem kételkedett a természet objektív törvényszerűségének, okságának, szükségszerűségének létezésében.”⁸ Majd idézve Engelset, az oksággal kapcsolatban arra is kitér, hogy az okságot dialektikusan kell értelmezni, mert csak így fejezi ki hűen a valóságban lezajló folyamatokat: „Engels különösen hangsúlyozza, hogy az okot és okozatot dialektikusan kell felfogni: ...,ok és okozat olyan képzetek, amelyek csak az egyes esetre való alkalmazásukban érvényesek mint ilyenek... mihelyt azonban az

⁴ Lenin Összes Művei, 18. kötet, 6. old. Kossuth, 1964.

⁵ Id. mű. 139. old.

⁶ Id. mű. 139. old.

⁷ Id. mű. 140—141. old.

⁸ Id. mű. 141. old.

egy esetet a világ egészével való általános összefüggésében tekintjük összefolynak, feloldódnak az *egyetemes kölcsönhatás szemléletében*, ahol okok és okozatok folytonosan helyet cserélnek, s az ami most vagy itt okozat, ott vagy máskor okká lesz és megfordítva.” (8) Következésképpen az ok és okozat emberi fogalma mindig egyszerűsíti valamelyest a *természeti jelenségek objektív összefüggését*, csak megközelítően tükrözi vissza azt, mert mesterségesen elszigeteli az *egyetlen és egységes világ-folyamat* egyik-másik oldalát. ...Teljesen kétségtelen, hogy a világ jelenségei között *természeti, objektív összefüggés van*.⁹ (Kiemelések tőlem — H. L.)

A dialektikus jelleg kihangsúlyozása mellett, az idézett részekben egy további lényeges gondolat is megfogalmazást nyer, mégpedig a *kölcsönhatás, objektív összefüggés, egységes világ-folyamat* kifejezések formájában. Ezek a kategóriák az *egyetemes összefüggés* engelsi dialektikus törvényszerűségét fejezik ki, amely törvényszerűség közeli rokonságot mutat a determinizmus törvényszerűségével. A marxista filozófiai irodalomban nincs kellőképpen tisztázva a determinizmus és az egyetemes összefüggés kategóriája, bár néhány elképzelés ismert a szóban forgó viszony jellemzésére. A fenti engelsi, ill. lenini szövegrészek arra engednek következtetni, hogy az egyetemes összefüggés és a determinizmus tartalmilag sok területen egybeesnek, az objektív valóságnak ugyanazt az oldalát jelentik, illetve juttatják kifejezésre. Továbbmenve ugyancsak találunk tartalmi megegyezést a determinizmus, az egyetemes összefüggés és az engelsi értelemben vett objektív dialektika kategóriák között. Közelről sem kívánjuk azt állítani, hogy ezek megegyező fogalmak és ugyanazt fejezik ki csak más-más elnevezésekkel. Azon túl, hogy bizonyos tartalmi jegyeik megegyeznek: a valóság meghatározott sajátosságait jelentik — eltérések, különbségek is találhatók a más-más néven szereplő kategóriákban, mégpedig abban az értelemben, hogy terjedelmileg, és az általánosság szintjét tekintve eltérőek, de eltérőek a megközelítés ontológiai, illetve gnoszeológiai arányát illetően is, valamint a jellemzett valóság formáit, módozatait illetően is. Hogy a filozófusok mikor, melyik fogalmat használják, abban a szokások és bizonyos mértékig a divat is szerepet játszhatnak. Közismerten Lenin a determinizmus kifejezést ritkán használta — előzőleg már utaltunk rá, hogy a Materializmus és empiriokritizmusban lényegében idézetként található. A determinizmus kategóriája egy másik írásában „Kik azok a »népbarátok« c. tanulmányában szerepel direkt formában, ahol így ír: „Amikor a determinizmus eszméje megállapítja az emberi cselekedetek szükségszerűségét, és elveti a szabad akarat ostoba meséjét, a legkevésbé sem szünteti meg sem az emberi észet, sem az emberi lelkiismeretet, sem az ember cselekedeteinek értékelését. Éppen ellenkezőleg, csakis a determinista felfogás teszi lehetővé, hogy szigorúan és helyesen értékeljünk, s ne hárítsunk a szabad akaratra bármit tetszésünk szerint. Ugyanígy a történelmi szükségszerűség gondolata sem csökkenti a legkevésbé sem az egyén szerepét a történelemben: az egész történelem az egyének cselekedeteiből tevődik össze, akik kétségtelenül cselekvőek.”¹⁰ A determinizmus kategóriája lenini szóhasználatának további bemutatásától eltekintünk, a fenti idézet érzékelteti: Lenin a determinizmus problémakörével direkt módon is foglalkozott, bár nála a hangsúly a determinizmus tartalmi jegyeire tevődik és ezért szerepelnek gyakrabban az okság, szükségszerűség, törvényszerűség kategóriái. A következőkben néhány további, a determinizmussal kapcsolatos lenini véleményt kívánunk felvázolni. Lenin rendkívül élesen fellép a determinizmus szubjektívizálása ellen. Ezt az eddig idézett szövegrészek is érzékeltetik, sőt kitapinthatóak azok az okok is, amelyek miatt Leninnél ez a harcok alapállás kialakult; a materializmus vé-

⁹ Id. mű. 142. old.

¹⁰ Lenin Összes Művei, I. 146. old.

delme és a filozófiai pártosság és objektivitás érvényre juttatása volt az egyik lényeges célja. Egy további cél, a helyes filozófiai szabadságkonceptió megalkotása, amihez a helyesen értelmezett determinizmus az egyik elengedhetetlen feltétel.

3. A szabadság fogalom értelmezése

Mint az előzőekben utaltunk rá: Leninnél a determinizmus és a szabadság szorosán egységet alkotó fogalmak. Előzetes felvázolásként elmondhatjuk, hogy az Empiriokriticismusban megtalálhatók a modern szabadságkonceptió leglényegesebb elemei: a determinizmus elfogadása és dialektikus érvényesülésének kérdése, a helyes ismeretek megszerzése (a valóság törvényszerűségeinek a felismerése) és a szakszerű emberi tevékenység, mint a szabadság realizálása.

A determinizmus objektivitásáról, mint mindenféle materializmus alapjáról már szóltunk, de szükséges a dialektikus jellegének a helyes értelmezése is, ugyanis kialakult történetileg a mechanikus determinizmus is, amely még ma is hat nem kis zavart okozva az szabadság megértésében. A mechanikus determinizmus végkicsengésében ahhoz az állásponthoz vezet, hogy a valóságban az öndetermináltság egy olyan szigorú történelmánálátot jelent, ahol már a múltban egyértelműen eldőlt, hogy mi lesz a jövőben, azaz itt előremeghatározottságról, predeterminizmusról van szó. Ha a múltban egyértelműen eldőlt, hogy mi történik a jelenben, akkor az emberre vonatkoztatva a fatalizmus érvényesül, az ember kiszolgáltatott a történésekkel szemben, nem irányítja, hanem elszenvedti az eseményeket, nem szabad lény, hanem a sors kényekedvőtől rángatott figura. A mechanikus determinizmus logikája szükségszerűen az emberi tehetetlenségbe és kiszolgáltatottságba torkollik és legfeljebb egy olyan vigaszhoz vezet, hogy a történéseknek nem kell mindig emberelleneseknek lenniök és az embernek szerencséje is lehet, vagy mint a mechanikus determinizmussal rokon protestáns predestináció hirdeti: az ember sorsát Isten eleve megszabja, de az embernek próbálkoznia kell több mindennel és így valósítja meg Isten eleve-elrendeltségét. A determinizmus dialektikus jellege ezzel szemben azt jelenti, hogy a múlt bár megszabja a jelent, de a múltban a jelenre vonatkozóan nem dőlt el egyértelműen, hogy az adott jelenség mikor és pontosan hogyan megy végbe. A múlt a jövőnek csak a főbb tendenciáit szabja meg, tehát a múltban a jövő még többértelmű, de amikor végbemege a jelenség, már egyértelműen lesz determinált, a sokértelmű múltból egyértelmű jelen adódik. Ez az egyértelműség azonban csak a jelenség bekövetkezésének a pillanatában realizálódik. A dialektikus jellegnek az alapját a szükségszerű és a véletlen objektív léte adja. Különösen a véletlen objektivitása játszik itt meghatározó szerepet, ugyanis a véletlen, amely nemcsak ellentéte a szükségszerűnek, hanem megnyilvánulási módja és formája — az az egyedi, amelyben az általános szükségszerűség testet ölt —, teszi lehetővé, hogy egy jelenség, amely szükségszerűen be kell hogy következzen, többféle módon és formában (a véletleneken keresztül) következhet be. Így az ember egyrészt választhat a bekövetkezendő formák között — tehát nincs eleve kiszolgáltatva —, másrészt be is avatkozhat az események menetébe, cselekvőleg befolyásolhatja az események alakulását, ugyanis a tartalom és a forma dialektikájából jól ismert jellegzetesség, hogy a formán keresztül a tartalom befolyásolható, a véletlenek alapján a szükségszerűség meghatározott keretek között irányítható, befolyásolható. Az ember számára, a véletlen objektivitása mellett, más beleszólási lehetőség is adott, mégpedig azon egyszerű oknál fogva, hogy az anyagilag egységes világ folyamataiban az ember maga is anyagi jelenség, a determinációt kiváltó faktorok egyike, és tudata, aktivitása (társadalmisága) révén részese lehet az események ala-

kulásának, a történések irányításának. Az elmondottak csak egy olyan dialektikus determinista koncepció alapján lehetségesek, ahol egyrészt objektív törvényszerűségek érvényesülnek, másrészt a véletlenek dialektikus objektív léte teret ad az emberi cselekvés számára. Lenin a szükségszerű és véletlen dialektikáját igen jól ismerte, beleértve ebbe azt is, hogy a szükségszerűt és a véletlent egyaránt objektívnek tekintette és az összefüggések rendszerében viszonylagosságukat is kiemelte. Ez jut kifejezésre, amikor bírálja J. Petzold felfogását: „Íme a hamisítatlan metafizikus, akinek halvány fogalma sincs a véletlen és a szükségszerű különbségének viszonylagosságáról.”¹¹ Itt a viszonylagosság egyszerre jelenti dialektikus jellegüket és objektivitásukat is.

Tovább taglalva a modern szabadságfelfogás elveit és tényezőit azt látjuk, hogy a szabadság megvalósításának lényeges feltétele, hogy rendelkezünk helyes ismeretekkel, ismerjük a valóság törvényszerűségeit (szükségszerűségeit), környezetünknek (természet, társadalom) azokat a jellegzetességeit, amelyek a változásokat, a történeseket megszabják. A helyes ismeret tételezi, hogy legyenek objektív törvények, mert ha nincsenek objektív törvények, akkor nincs mit megismerni. Így tehát a determinizmus nemcsak ontológiai alap a praxisban és a világnézetben, hanem egyben gnoszeológiai bázis is, amely nélkül a szabadság elképzelhetetlen, ugyanis az ember csak akkor képes megváltoztatni a körülményeket — más módon megfogalmazva, uralkodni az események fölött —, ha felismeri, mi hogyan megy végbe, és hogyan avatkozhat be az események menetébe. Az elmondottakat figyelembevéve válik igazán érthetővé, hogy Lenin miért tulajdonít olyan nagy jelentőséget az objektív igazság kérdésének. Az objektív igazság elismerése egyszerre jelenti a materializmust, determinizmust, de a világ igazi megismerhetőségét is, így elengedhetetlen eszközt a szabadság realizálásához. Bogdánovot bírálva írja: „Itt nyilvánvalóan összekevernek két kérdést: 1. van-e objektív igazság, vagyis lehet-e az emberi képzeteknek olyan tartalmuk, amely nem függ a szubjektumtól, nem függ sem az embertől, sem az emberiségtől? 2. ha igen, akkor kifejezhetik-e ezt az objektív igazságot kifejező emberi képzetek egyszerre, teljes egészében, feltétlenül, abszolút módon vagy csak megközelítően, viszonylagosan? Ez az utóbbi kérdés az abszolút és a viszonylagos igazság viszonyának a kérdése.”¹² Bogdánov mivel nem ismeri el az objektív igazságot, szubjektivizmusba, végsősoron idealizmusba sülyed. Mint Lenin írja tovább: „És bárhogyan igyekezett is Bogdánov »helyreigazítani magát«, mondván, hogy a fideizmus, vagy a papi maszlag nincs összhangban a tudománnyal, mégis kétségtelen tény, hogy az objektív igazság Bogdánov-féle tagadása a fideizmussal teljes »összhanaban« van. A modern fideizmus egyáltalán nem veti el a tudományt, csak a tudomány »túlzott igényeit«, csak az objektív igazságra tartott igényét utasítja vissza. Ha van objektív igazság (ahogy a materialisták gondolják), ha csakis a természettudomány tudja feltárni előttünk az objektív igazságot, az emberi »tapasztalatban«... visszatükrözve a külső világot, akkor fenntartás nélkül elvetettünk mindennemű fideizmust. Ha viszont nincs objektív igazság, ha az igazság (beleértve a tudományos igazságot is) csak az emberi tapasztalat szervező formája, akkor ezzel elismerjük a papi tanítás sarkalatos kiinduló tételét, kaput nyitunk neki, a vallási tapasztalat »szervező formáinak« útját egyengetjük.”¹³ Majd tovább folytatva, Lenin az alábbi rövid, de rendkívül velős összegzést adja: „Az első álláspont, vagyis az agnoszticizmus, vagy kissé messzebb menve: a szubjektív idealizmus azt tartja, hoay objektív igazság nincs. A második álláspont,

¹¹ Id. mű. 149. old.

¹² Id. mű. 108. old.

¹³ Uo. 111—112. old.

vagyis a materializmus azt tartja, hogy *lényegbevágó az objektív igazság elismerése.*"¹⁴ (Kiemelés tőlem — H. L.)

Az objektív igazság elismerése valóban lényegbevágó az emberi praxis egésze szempontjából. Ugyanis az emberi praxisnak a szabadság az egyik vetületét jelenti, azt az esetét, amikor a praxis eredményes, sikeres. A sikeres tevékenység pedig tételezi a helyes ismeretet, az igazságot. Ha az objektív igazság általában feltétele a szabadságnak — meg kell azonban azt is jegyezni, hogy nem garanciája —, akkor a relatív igazság a szabadság fokát meghatározó tényezők egyike. Ugyanis ismert dolog, hogy a szabadság mindig viszonylagos, és ebben az igazság viszonylagos jellege is szerepet játszik, ugyanis, ha valamit csak viszonylagosan ismerünk, akkor előlött csak viszonylagos lehet uralmunk is, a szabadság csak meghatározott fokot érhet el. Azonban a szabadság viszonylagosságát nem az igazság relatív mivolta adja, hanem ennél mélyebb ontológiai okok, mindenekelőtt a világ jelenségeinek determináltsága. A szabadság értelmezésében, de megvalósításában is a gnoszeológiai vonatkozások nagyon lényegesek, nélkülözhetetlen feltételek. Nem véletlenül terjedt el — Hegel nyomán — a szabadságnak az ismeretelmélet-centrikus megfogalmazása, amely szerint: „a szabadság felismert szükségszerűség”, ennek megfelelően tehát a megismerés kérdése, ismeretelméleti aktus. Igaz, hogy Hegel nem szűkítette le ennyire a szabadságot, de nála a filozófiája egész rendszeréből adódóan, a szabadság a szellem állapota, Engels pedig közismerten szólt a szabadság mind ismeretelméleti, mind lételméleti oldaláról, mégis a közfelfogásban az ismeretelméleti vonatkozások terjedtek el, az vált dominánssá, hogy a szabadság a szükségszerűségek felismerése. Az ismeretelméleti oldal központjában az igazság kérdése áll, de azon túl ide sorolhatók még az ember tudati mechanizmusának egyéb összetevői is. Mindenekelőtt figyelmet kell fordítani az akaratlagos folyamatokra, ezen belül is az ún. „szabadakarat” kérdésére. Közismerten Lenin a szabadakaratot elvetette és idealista, vallásos zagyvaságnak tekintette. Maga a szabad akarat teória önmagában is logikai ellentmondást hord, mert a katolikus felfogás szerint a szabadakarat együtt van az isteni mindenhatósággal — ez a kettő pedig összeegyeztethetetlen —, a nem vallásos szabadakarat koncepció pedig nem fér meg együtt a determinizmussal, ezért a marxizmus az ún. „viszonylagos akaratszabadságot” hirdeti, ahol az akarat a determináltságon belül viszonylag szabad, mégpedig olyan mértékben, hogy mennyire ismeri fel a szükségszerűségeket és mennyiben rendelkezik az optimális tevékenység feltételeivel. Az akarat szabadsága csak feltételszabadság és végső soron ismeretelméleti aktus, a realizált valódi szabadság a cselekvési szabadság, amely az ember uralmát jelenti a környezete felett és sikeres tevékenységében ölt testet, így végeredményben ontológiai aktus, de mint folyamat, mint emberi praxis egyaránt tartalmazza a gnoszeológiai és ontológiai összetevőket.

A szabadság folyamat realizálása mindenképpen ismeretelméleti síkon indul, ez azonban mégcsak a lehetőség szféráját jelenti és innen el kell jutnia a valóságsszférába, amely már gyakorlatot, tevékenységet jelent. A realizált szabadság tehát a tevékenység szférájában jön létre, második lépésként, de a kettő elszakíthatatlan egyiséget alkot. Ezt hangsúlyozza ki Lenin is, amikor az alábbiakat írja:

„Engels az idézett fejtegetésében nyíltan »szaltó-vitalis« filozófiai módszert alkalmaz, vagyis az elméletről a gyakorlatra *ugrik át*. A machistáink által követett tudós (és ostoba) filozófiaprofesszrok egyike sem engedné meg magának soha afféle ugrásokat, hiszen ez szégyen lenne a »tisztá tudomány« képviselőire nézve. Náluk más dolog az ismeretelmélet, ahol minél ravaszabbul kiagyalt szavakból kell mindenféle

¹⁴ Id. mű. 112—113. old.

»definíciókat« összetákolni — és egészen más dolog a gyakorlat. Engelsnél az egész eleven emberi gyakorlat tör be az ismeretelméletbe, s megadja az igazság *objektív* kritériumát: amíg nem ismerjük a természet törvényét, addig ez a törvény, mely tudatunkon, megismerésünkön kívül létezik és hat, a »vak szükségszerűség« rabjává tesz bennünket. De ha felismertük ezt a törvényt, mely (mint Marx ezerszer ismételte) akaratunktól és tudatunktól *függetlenül* hat — akkor — urai vagyunk a természetnek. A természet feletti uralom, mely az emberiség gyakorlatában nyilvánul meg, annak az eredménye, hogy a természeti jelenségek és folyamatok objektíven és híven tükröződnek vissza az ember fejében, s azt bizonyítja, hogy ez a visszatükröződés (annak határain belül, amit a gyakorlat megmutat nekünk) objektív, abszolút, örök igazság.¹⁵

A lenini véleményben megkülönböztetetten kerül kihanasúlyozásra a gyakorlat, az ember társadalmi tevékenysége, és valóban a szabadság koncepció egyik leglényegesebb összetevője az eleven emberi gyakorlat. A marxista filozófiában a gyakorlat szerepéről többféle összefüggésben és többféle módon is sok szó esik, mindenekelőtt ismeretelméleti szerepe a legsokoldalúbban jellemzett, azonban a gyakorlat túlnyomórészt ontológiai kategória. A szabadsággal kapcsolatban a gyakorlatnak az alábbi mozzanatai jönnek számításba: Egyik leglényegesebb összetevője az *aktivitás*, az *aktív cselekvés*, minek révén az ember beavatkozik a valóság menetébe, átalakítja a valóságot, szolgálatába állítja a külső tényezőket, saját maga számára elfogadhatóvá, kedvezővé teszi. A valóság átalakítása, amely döntő mértékben a munkafolyamatot jelenti, sokféleképpen lehetséges, és szabadságról akkor beszélhetünk, ha az átalakítás az embert szolgálja és nem hat az ember ellen. Az uralom megvalósítása a körülmények felett, a szabadság igazi tartalma. Az uralom abban jut kifejezésre, hogy az ember tevékenysége sikeres, eredményes, az ember eléri célkitűzéseit, elhárítja az embert korlátozó, illetve az ellene irányuló tényezőket, eseményeket. A szabadság lényegét tekintve pozitív viszony a világhoz, amikor az ember a saját maga számára megfelelően irányítja a történések menetét, ugyanakkor a szabadságnak a negatív formájáról is beszélhetünk, amikor a szabadságot úgy értelmezzük, mint az ember mentességét, függetlenségét a külső körülményektől, azt az aktivitást, amely megóvja az embert a rá nézve káros vagy kedvezőtlen hatásoktól, következményektől.

A gyakorlat lényeges mozzanatának kell tekintenünk, *bizonyos eszközök, megfelelő feltételek* meglétét. Igaz, hogy az eszközöket maga az ember állítja elő, de nagyon gyakran előfordul, hogy megvan a tudás a mit tegyünk helyes eldöntéséhez, de nem állnak rendelkezésünkre azok az eszközök, amelyek a kívánt célhoz elvezetnének. Legbanálisabb esete ennek az a helyzet, ami a gazdaságilag fejletlen országokban figyelhető meg, amikor nagyon jól tudják mit kellene tenni a gazdaság és a kultúra fellendítése érdekében, de az anyagiak (az eszköz rész) nem engedi meg, hogy beruházzanak, tudományba, kultúrába invesztáljanak, mert egyszerűen nincs miből. A megfelelő feltételeket az eszközökhöz sorolhatjuk, de a feltételeknek van egy olyan vonatkozása is, amely túlmutat eszköz-jellegükön. Mindenekelőtt a kedvező, illetve kedvezőtlen feltételekről van szó — amelyek a külső körülményeket jelentik —. Ezek azért sem eszközjellegűek, mert ezeket nem az ember teremti meg. Különös módon jönnek számításba a gyakorlati szabadság megvalósításánál az ún. kedvezőtlen feltételek, negatív véletlenek, vagy végső esetként a sorscsapások. Az utóbbiak egy része elháríthatatlan, de hogy ezen túl a negatív véletlenek mit jelentenek, azt nagyon jól érzékelteti a mezőgazdaság gyakorlata, amikor megvan a tudás, megvanak az eszközök, de a kedvezőtlen időjárási feltételek keresztülhúzzák a számításo-

¹⁵ Id. mű. 174—175. old.

kat, és csak a nagyon alacsony szabadságsszint megvalósulását teszik lehetővé, illetve eredménytelenséghez, kudarchoz vezetnek, ami egyben a szabadság diszkreditálását is jelenti. A társadalmi haladás előremenetével a negatív véletlenek számát egyre inkább csökkenteni lehet, hatásukat egyre inkább kivédheti az ember, de a teljes kiküszöbölésük elképzelhetetlen.

A szabadságnak, mint gyakorlatnak, *legfőbb jellemzője, hogy társadalmi*. A körülmények feletti uralmat nem az egyes kisember képes megvalósítani, hanem a kooperáló társadalmi ember, végső soron maga a társadalom. Ugyanis azokat az ismereteket, amelyek elsőfokon szükségesek a szabadsághoz, a társadalom halmozza fel, őrzi meg és adja tovább, a társadalom szervezeti keretei biztosítják az aktivitást, a tevékenységet (esetenként gátolják is), a társadalom rendelkezik a nélkülözhetetlen eszközökkel és végül maga a társadalom hordoz egy már megvalósított emberi szabadságfokot, amelyből kiindulva a szabadság még magasabb fokra emelhető. A társadalmi jelleg nem jelenti azt, hogy az egyes egyén vagy csoport ne realizálhatná szabadságát, hisz a társadalom egyénekből, csoportokból tevődik össze, hanem azt jelenti, hogy az egyének, csoportok reális gyakorlati szabadsága függvénye a társadalmi szabadságnak és ezzel együtt az egyének és csoportok az átlag társadalmi szinttől eltérő szabadságsszinteket is elérhetnek, esetenként fölül is emelkedhetnek azon. Tovább menve a társadalmi jelleg azt is tartalmazza, hogy egyén, csoport, társadalom között dialektikus, sokoldalú kölcsönhatás valósul meg, ami mind benne van a szabadságfolyamat egzisztálásában.

A társadalmi jelleghez kapcsolódik a *szabadság* egy további jellemzője: *a történetisége*.

Miként a társadalom egészének, úgy a szabadságnak is története van, ami többek között abban jut kifejezésre, hogy az egyes koroknak eltérő a szabadságfoka és a szabadság realizálási módja. A társadalmi haladással párhuzamosan a szabadságfok általában emelkedik és az emberiség egésze vonatkozásában a szabadság egyre nagyobb kiszélesedéséről, kiterjedéséről beszélhetünk. Azonban előfordulhatnak olyan esetek is, hogy visszalépés történik az egyes társadalmakban, és a szabadság egyes konkrét realizálási területein: mint pl. gazdaságban, politikában, művészetben, erkölcsben a szabadság realizálásának lehetőségei beszűkülnek. A szabadság társadalmi realizálásának formalizált kifejezését jelentik az ún. szabadságjogok, amelyek jelentős előrelépésnek tekinthetők a szabadság tudatosodása vonatkozásában, ugyanakkor megtévesztők is lehetnek, mert igen gyakran a valóságban csak üres, tartalom nélküli formaként funkcionálnak. A történetiségnek az is jellemzője, hogy rétegződött az egyes korokban, a szabadság mintegy réteg ráépül a megelőző kor szabadságára és főbb vonásaiban meg is haladja azt. A mindenkori társadalom szabadsága a régiből nő ki, annak a folytatása, továbbvivője és továbbfejlesztője is. Ez a folyamat azonban meglehetősen ellentmondásos és végső soron mint tendencia érvényesül. A történetiség elve alapján állíthatjuk fel azt a tételt is, hogy a szabadság foka minden társadalom minősítője, fejlettségének, humanizációjának legjelentősebb mércéje.

A determinizmus és a szabadság lenini koncepciója a „Materializmus és empiriókritizmus” c. művében — mint erről az előzőekben szoltunk — fő vonásaiban egy modern, a mai viszonyokra is érvényes elméletet jelent, amely napjainkban is felhasználható, de egyben kiindulópontja is a továbbfejlesztésnek. Lenin szorosan kapcsolódik Marx, Engels munkásságához, de ezen túl a materialista filozófiatörténet kiemelkedő képviselőihez és nem csekély mértékben a természettudományok modern eredményeihez is. A determinizmus és szabadságkonceptió direkt kifejtését Lenin a Materializmus és empiriókritizmusban nem tekintette feladatának, hisz az volt a célja, hogy a marxista filozófia materializmusát és dialektikáját megvédje a torzításokkal

szemben és élesen kritizálja a marxizmushamisításokat. Éppen a kritikajelleg és a tematikai sokrétőség nem tette lehetővé számára a szóban forgó kérdések tételes és didaktikus kifejtését. Egyes problémákat direkt módon is megfogalmazott, más problémák mintegy látenszen szerepelnek az egyéb kérdésekkel összefüggésben. Továbbmenve a lenini életműben a determinizmus és a szabadság témaköre sokkal szélesebb, sokoldalúbb, gazdagabb tartalommal is megtalálható, mint az Empiriokriticizmusban, éppen ezért az itt kifejtett álláspontot összefüggésében kell látnunk más műveinek a mondanivalóival. Ebben a művében rendkívül markánsan, egyértelműen, de kissé vázlatosan, tézisszerűen történik meg ezeknek a fontos kategóriáknak a kifejtése, és hogy tételei helyesek voltak, azt a mai marxista filozófia és a korszerű tudományos fejlődés is igazolja.

Ласло Хоружи

**НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДЕТЕРМИНИЗМА И СВОБОДЫ В
ПРОИЗВЕДЕНИИ В. И. ЛЕНИНА «МАТЕРИАЛИЗМ И
ЭМПИРИОКРИТИЦИЗМ»**

Работа сквозь призму текста произведения В. И. Ленина показывает трактовку понятий детерминизма и свободы, а также некоторые её современные проблемы. В связи с проблемой детерминизма речь идет о том, что В. И. Ленин в «Материализме и эмпириокритицизме» эту категорию использует сравнительно мало; он делает акцент на формальные и содержательные признаки детерминизма (причинность, необходимость, случайность, закономерность и т. д.). В связи с проблемой свободы В. И. Ленин присоединяется к Ф. Энгельсу и к философам-материалистам предыдущих эпох и таким образом разрабатывает современную концепцию свободы. В работе говорится о том, как детерминизм и свобода переплетаются с общим вопросом философии и как они способствуют онтологическому и гносеологическому решению основного вопроса философии. В. И. Ленин при решении вышеуказанных проблем считал необходимым выделение партийной позиции, критику и отрицание всех проявлений идеализма и фидеизма.

